

FİTNE

(الفتنه)

İmtihan, iyi veya kötü şeylerle deneme; mânevî çöküntü; dinî, içtimai ve siyasi kargaşa anlamlarında kullanılan geniş kapsamlı bir terim.

Fitne kelimesi, sözlükte "altın ve gümüş gibi değerli madenleri saflığını anlamak için ateşte eritmek" mânasına gelen *fetn* (fütûn) kökünden türemiştir. Kelimenin en eski kullanımlarında "derisini daha kolay yüzebilmek için kurbani sıcak kuma gömmek; kandırmak, gönlünü çelmek" ve "pusu kurarak yol kesmek" anlamları da vardır. Kuyumcu için aynı kökten gelen *fettân* kullanılır (*Lisânü'l-‘Arab*, "ftn" md.). Kelime Kur'an-ı Kerim'de "ateşe atma, ateşle azap etme" anlamında geçmektedir (ez-Zâriyât 51/13). Fitnenin zamanla kazandığı, insanın zarara uğraması veya uğratılması şeklindeki anlamında ateşte yanmayla ilgili eski mânanın da etkisi olmuştur. Klasik sözlüklerde bu anlamların başlıcaları şu şekilde sıralanmıştır: "Sinama, maddî ve mânevî sıkıntı, üzüntü, belâ ve felâketle imtihan etme". İnsanın içine aşk ateşi düşürdüğü veya gönlünü çelip mantıklı düşünmesini engellediği için kadına *fettân* denilmiştir. Aynı kelime, kişinin aklını karıştırıp ahlâkını bozan ve cezaya çarptırılmasına sebep olan şeytan için, ayrıca zarar verme mânasından dolayı hırsız için de kullanılmıştır. İnsanların hırsını kamçılıyıp günah işlemelerine sebep olan altın ve gümüşe "iki fettân", insanları zor bir imtihandan geçirecek olan Münker ve Nekir'e de "kabrini iki fettânı" adı verilmiştir (Râgıb el-İşfahânî, *el-Müfredât*, "ftn" md.; *Lisânü'l-‘Arab*, "ftn" md.; *Tâcü'l-‘arûs*, "ftn" md.; *Müsne'd*, II, 173; III, 346). Fitnenin, "inanç uğruna mâruz kalınan ağır işkence" anlamında kullanımı da oldukça yaygındır (meselâ bk. Câhiz, s. 29, 30, 32, 40).

Fitne, özellikle bu son anlamda kullanıldığında her zaman kötü sonuçlar doğuran bir durumu ifade etmeyebilir; inanma iradesini daha da güçlendirmesi, ahlâkî arınmaya imkân sağlaması, kişiye imanındaki kararlılığı ve erdemli yaşayışı kanıtlamaya fırsat vermesi bakımından ferdin veya toplumun dinî ve ahlâkî gelişmesine katkısı olan olumlu bir

imtihan ve deneme yolu sayılabilir. Nitekim Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Tehânevî gibi bazı âlimlerin fitne hakkındaki tariflerinde bu hususu dikkate aldıkları farkedilmektedir. İbn Manzûr da fitne için, "insanın isyankarlığını olduğu kadar sabır ve metanetini de ortaya koyup sonuçta Allah'ın mükâfatına nâil olmasına fırsat veren imtihan" şeklinde bir açıklama yapar; ardından da Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in, fitnenin genellikle "hoşa gitmeyen bir imtihanın sonucu" anlamında kullanıldığını, ancak kelimenin giderek "günah, inkârcılık, savaş, yangın, zelzele" gibi mânalarının yaygınlaştığını belirten açıklamasını nakleder (*Lisânü'l-‘Arab*, "ftn" md.). Aynı müellif, "Allahım, fitnelerden sana sığınırım!" diyen birine Hz. Ömer'in, "Rabbinin sana mal ve evlât vermesini istemiyor musun?" dediğini hatırlatır ve onun bu sözünü, "Mallarınız ve evlâtlarınız sizin için birer fitnedir" meâlindeki âyeti (el-Enfâl 8/28) kastettiğini belirtir. Bu açıklamalar da fitnenin büsbütün zararlı bir şey olmadığını göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Kur'an-ı Kerim'de otuz dört âyette fitne kelimesi, yirmi altı âyette de türevleri geçmektedir. Fitnenin Kur'an'daki kullanımına göre anlamlarını tesbit etme hususunda en önemli kaynak olarak bilinen ve bu bakımdan bazı özel araştırmalara konu olan (meselâ bk. Vadet, XXXVII/1, s. 81-101; Abdulkader Tayob, s. 157-172) Taberî'nin *Câmi'ü'l-beyân* adlı tefsiri de dikkate alındığında fitnenin Kur'an'da başlıca şu mânalara geldiği görülür: Sinama (ibtîlâ), deneme (ihtibâr) ve imtihan (el-Bakara 2/102; Tâhâ 20/40, 85, 90, 131); şirk, küfür, müşriklerin müslümanlara uyguladıkları ve şirke döndürmeyi amaçlayan baskılar (el-Bakara 2/191, 193, 217; en-Nisâ 4/91); sapıklık, sapma, saptırma (el-Mâide 5/41, 49; es-Sâffât 37/162); azap, işkence, ateşe atma (el-Ankebût 29/10; ez-Zâriyât 51/13, 14; el-Burûc 85/10); düşman saldırısı (en-Nisâ 4/101); Allah'ın kullarına farklı imkânlar vererek birbirlerine karşı niyet ve tutumlarını ortaya çıkarması (el-En'âm 6/53; el-Furkân 25/20; bk. Taberî, VII, 206-207; XVIII, 193-194); günah (et-Tevbe 9/49); şeytanın hile ve tuzağı (el-A'râf 7/27); şeytanın zayıf ruhlu kişilere aşılacağı bâtıl inanç ve kuruntu (el-Hac 22/53); nifak (el-Hadîd 57/14; bk. Taberî, XXVII, 226); delilik (el-Kalem 68/6).

Taberî, Arap dilinde fitnenin asıl anlamının "deneme ve sinama", özellikle de "ateşe atarak deneme" olduğunu hatırlatır ve öteki kullanımların temelde bu mâna ile ilişkili bulunduğuna işaret eder. Deneme bazan, insanlar için daima bir risk taşıyan mal mülk, evlât, sağlık gibi nimet sayılan şeylerle olduğu gibi yokluk, hastalık, musibet, şeytan veya düşman tasallutu gibi sıkıntılarla da olmaktadır (*Câmi'ü'l-beyân*, I, 461-462; XVI, 162, 196-197, 200, 235). Bu husus özellikle, "Sizi bir fitne olmak üzere şerle de hayırla da deneyip sınarsınız" meâlindeki âyette (el-Enbiyâ 21/35) açıkça belirtilmiştir. "İnsana bir hayır dokunursa pek memnun olur; bir de fitneye mâruz kalırsa çehresi değişir -dinden yüz çevirir-" (el-Hac 22/11) meâlindeki âyette ise fitnenin hayrın zıddı olarak kullanıldığı görülür. Taberî'ye göre bu âyetteki fitne geçim sıkıntısı, musibet, işkence gibi zorlukları ifade eder (a.g.e., XVII, 122).

Fitne kavramının ifade ettiği deneme ve sinamanın çeşitli şekillerine Kur'an'da işaret edilmiştir. Fitne Allah tarafından kullarına yöneltilen bir imtihan olabilir. Allah, insanların iman ve ahlâktaki samimiyetlerini kanıtlamaları için bir imtihan olmak üzere onları hayırla da şerle de deneyip sınar (el-Enbiyâ 21/35). İnsanlar dünya hayatının geçici güzelliğiyle imtihan edilirler (Tâhâ 20/131). Mal ve evlât birer imtihan vasıtasıdır (el-Enfâl 8/28; et-Tegâbün 64/15). Bol rızık veya genel olarak bir nimet de fitnedir (ez-Zümer 39/49; el-Cin 72/17). Buna karşılık insanlar kederle (Tâhâ 20/40), çeşitli belâlarla da (et-Tevbe 9/126; el-Hac 22/11) imtihan edilirler. Fitne insanların karşılıklı münasebetleri için de söz konusu olabilir. İnkârcıların müslümanlara karşı olumsuz tavırları müslümanlar için bir fitnedir; zira böylece onların sabırları ve İslâm'a bağlılıkları denemenin geçirilmiş olur (el-Furkân 25/20). Öte yandan müslümanların mâruz kalacakları herhangi bir sıkıntı da kâfirlerin bundan yanlış sonuçlar çıkarmasına yol açan bir fitne olabilir. Nitekim müfessirler, "Rabbimiz! Bizi inkâr edenler için bir fitne konusu yapma" (el-Mümtehine 60/5) meâlindeki âyeti, "Bizi onların eliyle veya başka bir şekilde ezâ ve cefaya uğratma; aksi halde inkârcılar bizim hakkımızda, 'Eğer bunlar doğru yolda olsalardı böyle sıkıntılara mâruz kalmazlardı' diyerek yanlış düşüncelere

kapırlılar" tarzında açıklamışlardır (Şevkânî, V, 246). Kur'an'a göre insan inkârcılık, münafıklık gibi yanlış inançları veya kötü davranışları sebebiyle kendi kendisinin de fitnesi olabilir (el-Hadîd 57/14; bk. a.g.e., V, 198). Ayrıca Kur'an-ı Kerîm'de şeytanın hile ve tuzağı (el-A'râf 7/27), şeytandan gelen bâtıl inanç ve kuruntu (el-Hac 22/53), Firavun'un Mûsâ'nın dinine girmelerini önlemek için kavmine işkence etmesi (Yûnus 10/83), düşmanın müslümanlara saldırarak onları öldürmesi veya esir alması (en-Nisâ 4/101; bk. Taberî, V, 243), yahudilerin, Hz. Peygamber'i Allah'a kulluktan uzaklaştırıp kendi isteklerine boyun eğdirmeye kalkışmaları (el-Mâide 5/49; bk. a.g.e., VI, 274) gibi olaylar fitne kelimesiyle ifade edilmiştir. Kalplerinde eğrilik bulunanların Kur'an'daki müteşâbih âyetleri dillerine dolamalarının hedefi fitne çıkarmak (Âl-i İmrân 3/7), yani inanların zihninde şüphe ve tereddütler meydana getirmektir (a.g.e., III, 180). Kur'an'da "ashâbü'l-uhdûd" diye anılan müminler de inkârcılar tarafından ateşe atılmak suretiyle işkenceye tâbi tutulmuş ve fitneye mâruz bırakılmıştır (el-Burûc 85/10).

Bazı âyetlerde, müşriklerin müslümanları dinlerinden vazgeçirmek ve onları tekrar putperestliğe döndürmek maksadıyla giriştikleri yıkıcı faaliyetler, münafıkların farklı metotlarla da olsa aynı yöndeki girişimleri (et-Tevbe 9/47-48; bk. a.g.e., X, 145-147) fitne kavramıyla ifade edilmiştir. Bizzat Resûl-i Ekrem bile Mekke'de iken bu amacı taşıyan bir fitneye mâruz bırakılmak istenmiştir (el-İsrâ 17/73; bk. a.g.e., XV, 129-130). Mekke döneminde yoğun baskılarla uygulanan bu fitne faaliyetleri hicretten sonra da bilhassa Medine dışındaki müslüman kabilelere yönelik olarak sürdürülmüş, bunlardan bir kısmının putperestliğe dönmesine sebep olunmuştur (en-Nisâ 4/91; a.g.e., V, 201-202).

Medine döneminde nâzil olan bazı âyetlerde, "Fitne öldürmekten daha şiddetli bir suçtur" (el-Bakara 2/191); "Fitne öldürmekten daha büyük bir suçtur" (el-Bakara 2/217) şeklindeki açıklamalarla inkârcılar tarafından müslümanların inançlarına yöneltilen fitnenin taşıdığı tehlikenin büyüklüğü vurgulanmış; dış düşmanın gerçekleştirmeyi umduğu küfür ve şirk hâkimiyetine karşı silahlı mücadeleye girilerek fitnenin bertaraf

edilmesi ve Allah'ın dininin hâkim kılınması müşterek bir ideal olarak ortaya konmuş; bu suretle fitne kavramı, ferdi sıkıntı veya buhrana işaret eden eski konumundan bir iman ve zihniyet savaşının sebebi şeklindeki yeni bir konuma kaydırılmıştır (el-Bakara 2/191-193; a.g.e., II, 191-194, 347-353).

Fitnenin sözlük anlamları ve Kur'an'daki kullanımlarının hiçbirinde, onun daha sonra kazanacağı "dinî ve siyasî sebeplerle ortaya çıkan sosyal kargaşa, anarşi, iç savaş" şeklinde bir mâna bulunmamaktadır; önde gelen müfessirler de fitneye dair herhangi bir âyete açık olarak böyle bir açıklama getirmiş değildir. Her ne kadar Taberî ve daha sonraki müfessirler, Enfâl sûresinin 25. âyetinin Hz. Peygamber'den sonra as-hap arasında çıkacak bazı çatışmalara işaret ettiğini belirten rivayetler aktarmışlarsa da söz konusu âyetin ne muhtevası ne de siyak ve sibakı böyle bir anlamın çıkarılmasına uygundur. Esasen Taberî "ihtibâr" ve "ibtîlâ" şeklindeki açıklamasını burada da tekrarlamış; bu âyetin ashtaptan bir topluluk hakkında nâzil olduğuna ilişkin görüşü "söylenir" kaydıyla zikrettikten sonra kendisi hiçbir kanaat belirtmeden ilgili rivayetleri nakletmekle yetinmiştir (a.g.e., IX, 217-219).

Fitne kavramı Kur'an'daki anlamlarıyla hadislerde de geniş ölçüde geçmektedir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "fitn" md.; a.mlf., *Miftâhu künûzi's-sünne*, "fiten" md.). Hadislerde ayrıca "deccâl fitnesi", "mesîh fitnesi" şeklindeki tabirlerle kıyamet âlâmetleri diye bilinen gelişmelere de fitne denildiği görülür (bk. FİTEN ve MELÂHİM). Bazı hadislerde fitne, İslâm'ın ilk asırlarından itibaren vuku bulan dinî ve siyasî çalkantıları, içtimâî huzursuzlukları haber veren ifadeler içinde yer almıştır. Bu hadislerde fitne genellikle, İslâm ümmetinin birlik ve bütünlüğünü bozan bir komployu veya her türlü yıkıcı faaliyeti ifade eder. Bunların birinde Hz. Peygamber, "Birtakım fitnelerin yağmur selleri gibi evlerinizin arasında aktığını görüyorum" demiştir (Buhârî, "Fiten", 4). Hadis âlimleri bununla, bilhassa Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle başlayıp sonraki dönemlerde devam eden kargaşa ve iç savaşlara işaret edildiğini belirtirler (Aynî, XX, 64). İbn Hacer, söz konusu hadisin burada kaydedilmeyen ilk cümlesinde Medine isminin

özellikle zikredilmiş olduğuna dikkat çekerek Hz. Osman'ın Medine'de öldürüleceği ve bunun daha sonraki fitnelerin de sebebi olacağı hususunun dolaylı olarak anlatılmak istendiğini ileri sürer (*Fet-hu'l-bârî*, XXVII, 15). Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği bir hadiste, "Zaman yaklaşıcaz (zamanın bereketi kalmayacak), amel-ler azalacak, aç gözlülük yayılacak, fitneler açığa çıkacak ve adam öldürme olayları artacak" denilmektedir (Buhârî, "İlim", 24, "Fiten", 5; İbn Mâce, "Fiten", 25). Bu hadisin başka bir rivayetinde fitneyle ilgili kısım bulunmamaktadır (Buhârî, "Fiten", 5). Ayrıca Buhârî, zamanla insanlar arasında bilgi ve dindarlık farklarının kalkıp herkesin cehalette ve dinî konulardaki gevşeklikte birbirine benzemesi, amellerin azalması, fitnenin çoğalması, öldürme olaylarının artması, can güvenliğinin ortadan kalkması gibi olumsuz gelişmelerin vuku bulacağını haber veren hadisleri "Fitnelerin Zuhuru" adını taşıyan babda toplamak suretiyle fitne kavramının kapsamını dinî, ahlâkî, ilmî ve içtimâî çöküşü içine alacak şekilde geniş tutmuştur (Buhârî, "Fiten", 5). "Yakında fitneler meydana gelecektir. O zaman oturan ayakta durandan, ayaktaki yürüyenden, yürüyen koşandan hayırlıdır" (*Müsned*, V, 39, 48, 110; Buhârî, "Fiten", 9, "Menâkıb" 25; Müslim, "Fiten", 10) meâlindeki cümlelerle başlayan hadisten, kişinin böyle olaylara ne ölçüde bulaşırsa o nisbette sorumlu ve günahkâr olacağı anlaşılmaktadır. Önemle vurgulamak gerekir ki bu hadis, Selef âlimlerinin ve daha sonra Ehl-i sünnet'in siyasî ve dinî mahiyetteki çalkantılar karşısında pasif bir tavır almalarının başlıca âmillerinden biri olmuştur. Yine Buhârî'nin kaydettiği bir rivayete göre Saîd b. Müseyyeb şöyle demiştir: "İlk fitne (Hz. Osman'ın öldürülmesi) vuku buldu ve bu fitne Bedir ashabından kimseyi bırakmadı. Daha sonra ikinci fitne (Harre Vak'ası) meydana geldi; bu da Hudeybiye ashabından kimseyi bırakmadı. Nihayet üçüncü fitne (râvi bunun hangi olay olduğunu belirtmiyor) ortaya çıktı, artık bu da insanlarda kuvvet ve akıl bırakmadı" ("Meğâzî", 12). Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra da Hz. Ali, Talha, Zübeyr ve Bedir Gazvesi'ne katılmış daha başka sahâbilerin henüz hayatta olduğu göz önüne alınarak bu rivayetin râviye ait açıklamalarında hatalar olduğu ileri sürülmüştür. Ancak İbn

Hacer bu ifadelerin, "İki fitne arasında hayatta kimse kalmadı" şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir. Nitekim Bedir ashabından en son kişi olan Sa'd b. Ebû Vakkâs Harre Vak'ası'ndan birkaç yıl önce vefat etmiştir (*Fethu'l-bârî*, XV, 195). Üçüncü fitne ise genellikle Hâricî isyanlarıyla ilgili görülmüştür (*a.g.e.*, XV, 196; Aynî, XIV, 113).

İslâm âlimleri genellikle, Hz. Osman'ın öldürülmesiyle (35/656) doruk noktasına ulaşan kanlı siyasî buhranı ilk fitne sayar (*Müsned*, III, 422; Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ebşâf*, s. 41, 44; Câhiz, s. 173; Tâhâ Hüseyin, s. 417, 677) ve bu olayı "büyük fitne" diye adlandırırlar. Her ne kadar hadis âlimlerinden Abdurrahman b. Muhammed ed-Dâvûdî ilk fitne olarak Hz. Hüseyin'in şehid edilmesini göstermişse de onun şehid edildiği sırada artık Bedir ashabından hayatta kimsenin kalmadığı, ayrıca Saîd b. Müseyyeb'in yukarıdaki rivayetinde büyük ihtimalle sadece Medine'de vuku bulan fitnelerin söz konusu edildiği gerekçesiyle bu görüş ilgi görmemiştir (İbn Hacer, XV, 195-196; Aynî, XIV, 113).

Fitne kavramının tarih boyunca müslümanların ruhunda ürkütücü tesirler uyandırmasında ilk dönem müslümanlarının, özellikle ilk iki asırda yaşayanların müşahade ettikleri siyasî çalkantıların bıraktığı derin izlerin payı büyüktür. Onlar, fitnenin Kur'an'daki ağırlıklı mânasını da dikkate alarak bu çalkantıların vuku bulduğu zamanları dine, İslâm cemaatine ve meşrû idareye bağlılıkları konusunda denendikleri dönemler olarak düşünmüşlerdir. Hz. Osman'ın öldürülmesiyle başlayıp Cemal Vak'ası ve Sıffin Savaşı ile devam eden hadiseler, Hâricî isyanları, Emevî iktidarına karşı ayaklanan Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'daki hâkimiyetine son vermek üzere Yezîd b. Muâviye'nin yolladığı ordunun Medine yakınında Harre'de Medineliler'le savaşarak şehri yağmalaması, aynı maksatla Abdülmelik b. Mervân tarafından gönderilen Haccâc b. Yûsuf kumandasındaki ordunun altı ay kadar süren muhasara sonunda Mekke'yi işgali ve Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesi gibi kanlı olaylar, İslâm toplumunun karşılaştığı ilk fitne hareketleri olarak tarihe geçmiştir. Özellikle Hz. Osman'ın şehid edilmesi olayı müslümanların dinî ve siyasî kamplara bölünmesine yol açan, daha sonra Sünnî-Şîî ihtilâfının kökleşmesi-

le gelecek kuşakları derinden etkileyecek olan fitnelerin başlangıcı sayılır. Batılı araştırmacıların çoğu da bu görüşe katılmaktadır. Ancak Schacht ilk fitnenin, Hz. Osman'ın şehid edilmesinden seksen dokuz yıl sonra Emevî Halifesi Velîd b. Yezîd'in (II. Velîd) öldürülmesiyle (126/744) zuhur ettiğini, bu olay üzerine müslümanların zihninde artık Peygamber'in yaşayan sünnetinin ortadan kalktığı, eski iyi günlerin son bulduğu kanaatinin uyandığını belirtir. Schacht'a göre bu kanaat aynı zamanda, İbn Sîrîn'e isnat edilen ve hadis rivayetinde sened arama ihtiyacının fitne olayının zuhuru üzerine başladığını bildiren haberle de uyudur. İbn Sîrîn'in bu açıklaması şöyledir: "Müslümanlar hadis dinlerken isnad sormuyorlardı. Ancak fitne zuhur edince, 'Bize râvilerin isimlerini söyleyin' demeye başladılar. Böylece râvilerin sünnet ehli olduğu anlaşılınca bunların hadisi alınıyor, bid'at ehli olduğu görülünce de hadisleri terkediliyordu" (Müslim, "Muḳaddime", 7). Fakat Schacht'a göre bu haberi 110'da (728) vefat etmiş olan İbn Sîrîn'e isnat etmek yanlıştır (*The Origins*, s. 36). Schacht, Evzâî'ye nisbet edilen ve Velîd b. Yezîd'in öldürülmesinden sonra çıkan iç savaşları fitne olarak değerlendiren iki rivayeti kendi görüşüne delil gösterir (*a.g.e.*, s. 71). Juynboll ise "The Date of the Great Fitna" başlıklı makalesinde (*Arabica*, XX/2, s. 142-159), Evzâî'ye nisbet edilen bu sözlerin uydurma olduğunun daha sonraki otoriteler tarafından ortaya çıkarıldığını kaynak zikretmeden belirtir (*a.g.e.*, XX/2, s. 143-144). Aynı yazar, hadis râvilerinde adâlet şartı aranmasının fitnenin çıkması üzerine başladığını, ashabın tamamı şüpheden uzak olduğu için onlar hakkında böyle bir şarta gerek duyulmadığını, Hz. Osman'ın şehid edilmesiyle artık isnadda adâlet şartı aramanın zarurî görüldüğünü düşünen İslâm âlimlerinin bu görüşünü isabetsiz bulur. Zira ona göre öncelikle ashabın toptan âdil ve güvenilir olduğu şeklindeki bir genellemeyi İbn Kuteybe bile isabetsiz bulmuştur; Müslim b. Haccâc'ın *el-Câmi'u's-şâhih*'inin mukaddimesinde de böyle bir hükme yer verilmemiştir. Juynboll, İbn Sa'd'ın *et-Ṭabaḳât*'ından başlamak üzere Hz. Osman'ın öldürülmesi olayını fitne olarak nitelendiren eski kaynaklardan iktibaslar yapmış, bunlarda geçen fitne kelimesinin han-

gi anlamlarda kullanıldığını ve hangi olaya tekabül ettiğini belirlemeye çalışmıştır (*a.g.e.*, XX/2, s. 145-159). Nihayet kendisi, Kur'an'daki anlamlarının dışında fitneye "başkaldırma" mânasının Abdullah b. Zübeyr'in Emevî iktidarına karşı isyan etmesi üzerine verildiğini (*a.g.e.*, XX/2, s. 152, 158), hadiste isnad aramanın fitneden sonra başladığına ilişkin olarak İbn Sîrîn'den nakledilen açıklamadaki fitne kelimesiyle de İbnü'z-Zübeyr isyanının kastedildiğini ileri sürmüştür (*a.g.e.*, XX/2, s. 158-159).

Fitne kelimesinin, Kur'an'daki anlamları yanında giderek, dinî bakımdan birbirine zıt olan iki durumdan hangisinin tercih edilmesi gerektiği hususunda baş gösteren sıkıntı ve karışıklık, birbiriyile çekişen iki zümreden birinin tercih edilmesinde hissedilen zorluk ve bunun doğurduğu kargaşa, bir dinî-siyasî otoriteye karşı direnme, isyan, anarşi ve iç savaşa kadar varan bir anlam çeşitliliğine sahip olduğu görülür. Bilhassa "ilk fitne" tabirinin Hz. Osman'ın şehid edilmesine delâlet etmesi yanında daha ziyade çoğulu olan "fiten" kelimesi, genel olarak müslümanlar arasında çıkan kargaşa, anarşi ve iç savaş gibi olumsuz gelişmeleri de ifade eder. Nitekim Câhiz *el-'Osmâniyye* adlı eserinde (s. 175) İbn Sîrîn ve Âmir eş-Şa'bî'nin, "Fitne (Hz. Osman'ın öldürülmesi) vuku bulduğu zaman Medine'de Resûlullah'ın ashabından 10.000 (başka bir yerde 20.000 [s. 10]) kişi vardı" şeklindeki bir açıklamasını naklettikten sonra bu iki zatın Cemal ve Sıffin savaşlarını da fitne diye adlandırdıklarını kaydeder; ayrıca Şa'nın Hz. Ali'yi Ebû Bekir'den daha faziletli görmesini eleştirirken kullandığı, "Fitneler onun (Hz. Ali) başında döndü; Hâricîler ona isyan etti" şeklindeki cümlelerinde de (*a.g.e.*, s. 185) fiten genel olarak siyasî karışıklık ve iç huzursuzlukları ifade eder. Gerek bu eserde gerekse konuyla ilgili diğer klasik kaynaklarda fitnenin, açıklamaya ihtiyaç duyulmadan herkes tarafından bilindiği intibahı veren bir şekilde zikredilmesi bu anlamdaki kullanımının uzun geçmişe sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Çağdaş hadis âlimi M. Mustafa el-A'zamî'ye göre isnadın nasıl başladığını anlatırken İbn Sîrîn'in, "Ben veya biz şöyle şöyle yapıyoruz" yerine üçüncü şahıs kipiyle geçmişten söz etmesi,

hadiste isnad geleneğinin 110'da (728) vefat eden bu kişinin doğumundan önce başlamış olduğuna işaret eder. Bu sebeple bazı şarkiyatçıların esasen ilk fitneyi Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonraki tarihlere götürmeleri, dolaşısıyla hadis rivayetinde ilmi ölçülerin İslâm âlimlerince benimsenen dönemden daha geç bir zamanda başladığı yönünde şüphe uyandırmayı amaçlayan çabaları ilmi bir temele dayanmamaktadır. Zira gerek Harre olaylarına, gerekse Velid b. Yezid'in öldürülmesi üzerine baş gösteren karışıklıklara fitne adının verilmesi, bunlardan önce cereyan eden karışıklıklara fitne denilmediği anlamına gelmez.

Hâriciler, Şîa ve Mu'tezile, özellikle "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" ilkesinin uygulanmasıyla ilgili olarak dinî ve siyasî ihtilâfları duruma göre silâhlı mücadeleye kadar götürmeyi gerekli görürken Ehl-i sünnet'in bu husustaki tutumu oldukça farklılık gösterir. Ebû Hanîfe'ye isnat edilen *el-Fıkhü'l-ebşaf'a* göre toplumun bir kesiminin bozulmuş olduğuna bakarak onlardan ayrılmak doğru değildir. Bununla birlikte Ebû Hanîfe, "Fitneye düşmekten korktuğu için fitnenin bulunmadığı başka bir yere göç eden kimseye Allah yetmiş siddîkîn ecrini verir" meâlinde bir hadis nakleder ve toplumun bütünüyle isyana kalkışması halinde onlardan uzaklaşmayı öğütler (s. 44). Yine Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen *el-Fıkhü'l-ekber*'deki, "Ashabı yalnızca hayırla anarız" cümlesi (s. 61) bütün Ehl-i sünnet'in sadakatle yaşadığı bir ilke olmuştur. Eş'arî, hilâfetin otuz yıl süreceğini, ardından saltanat döneminin başlayacağını bildiren, ancak sıhhati konusunda itirazlar bulunan (meselâ bk. Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, II, 437) bir hadisi (Tirmizî, "Fiten", 48) zikrederek ilk siyasî çalkantılara kaderci bir anlayışla yaklaşmış, ayrıca bu olayların ictihad ve yorum farkından doğduğunu belirterek taraflardan her birinin kendi ictihadında haklı olduğunu savunmuştur (*el-İbâne*, s. 191-192). Aynı müellif Mu'tezile, Zeydiyye ve Hâriciler'le Mürcie çoğunluğunun isyanı bastırmak için silâha başvurmayı gerekli gördüğünü ifade ettikten sonra, "ehl-i hadis" dediği Selefiyye'nin hangi şartlar altında olursa olsun silâhlı mücadeleyi bâtil saydıklarını belirtir (*Mağâlât*, s. 451-452). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî de

hata etmiş olsalar bile ashap hakkındaki hüsnüzan beslemek gerektiğini söyleyerek bilhassa Hz. Âişe'nin Cemel Vak'ası'ndan önce intikam duygularını yatıştırmak ve fitne ateşini söndürmek için teşebbüste bulunduğunu belirtir. Ancak, "Ali b. Ebû Tâlib yönetimi üstlenmiş gerçek devlet başkanı, onunla savaşımlar ise âsi idi" diyerek sert bir üslup kullanır (*el-İrşâd*, s. 433). Abdülkâhîr el-Bağdâdî ve Şehristânî gibi Sünî müelliflerin kaydettiklerine göre Ehl-i sünnet, Hz. Osman'ı öldürenleri de Hz. Ali'ye karşı savaşımları da âsi saymış, ancak Ali'ye karşı çıkanlardan Hz. Âişe, Talha ve Zübeyr'i sadece hatalı göstermekle yetinmiş, bununla birlikte genel olarak taraflardan hiçbirinin küfürle itham edilemeyeceğini düşünmüştür (*el-Farq*, s. 119, 289-290, 350-351; *el-Milel*, I, 103).

Ehl-i sünnet âlimleri, halifenin dokunulmazlığı ve cemaatin birliği fikrinden yana olmayı prensip edindikleri için konuyla ilgili hadisleri ve ilk fitneleri yaşayan ashabın tecrübelerini dikkate alarak fitneyi körüklemekten kaçınmayı, ihtilâfları barışçı yollarla yatıştırmayı, bu mümkün olmazsa siyasî otoritenin varlığı ve ümmetin birliği için pasif kalmayı tercih etmişlerdir. Müsteşrik J. C. Vadet Ehl-i sünnet'in bu tavrını, "Bâbil'den günümüze kadar sürüp gelen Şark ruhunun modeli olan kadercilik"le izah eder (*REI*, XXXVII/1, s. 86). Çağdaş bir müslüman yazar da fitne endişesinden kaynaklanan bu "siyasî ihtiyatsızlığın" İslâm siyasetçilerini her türlü inkılâpçı reformu şer'an yasaklamaya sevkettiğini ileri sürer (Abdulkader Tayob, s. 138). Ancak İslâm dünyasında daima çoğunluğu oluşturan ve toplumun selâmetinden kendini sorumlu tutan Ehl-i sünnet'in, fitneye karşı sert hareketlere girişerek onun boyutunu daha da genişletmekten ve böylece ümmetin birliğini büsbütün tehlikeye sokmaktan çekindiği için böyle bir tavır takındığında şüphe yoktur. Nitekim Gazzâlî, siyasî otoriteye karşı zor kullanmanın fitneyi harekete geçireceği, şerri arttıracığı ve zararının yarardan fazla olacağı görüşündedir (*İhya'*, II, 437). İbn Teymiyye de Hâriciler'in yaptığı gibi fitneyi ortadan kaldırmak için silâhlı mücadeleye kalkışmanın daha büyük bir fitne olduğunu belirtir (*el-İstikâme*, II, 290). Bu şekilde Ehl-i sünnet mensupları, fitneye sebe-

biyet vermemek için fâsık imama itaatın câiz olduğu fikrinde birleşmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "ftn" md.; *Li-sânü'l-'Arab*, "ftn" md.; *et-Ta'rifât*, "fitne" md.; *Firûzâbâdî*, *el-Kâmûsü'l-muhtâ*, "ftn" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "ftn" md.; *Tehânevî*, *Keşşâf*, II, 1156; *Wensinck*, *el-Mu'cem*, "ftn" md.; a.mlf., *Miftâhu künûzî's-sünne*, "fiten" md.; M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "ftn" md.; *Müsned*, I, 169, 185, 320; II, 172, 173, 282, 408; III, 346, 422; IV, 226; V, 39, 48, 110; *Buhârî*, "İlim", 24, "Ezân", 60, 63, "Muşşar", 4, "Mevâkîit", 4, "Meğâzî", 12, "Mezâlim", 25, "Menâkıb", 25, "Tefsîr", II/30, "Fiten", 4, 5, 9, 17; *Müslim*, "Mu-kaddime", 7, "İmân", 186, "Şalât", 179, "Fiten", 9, 10, 13; *Ebû Dâvûd*, "Fiten", 2; *İbn Mâce*, "Cenâ'iz", 65, "Fiten", 25; *Tirmizî*, "Fiten", 11, 25, 29, 33, 48; *Ebû Hanîfe*, *el-Fıkhü'l-ebşaf* (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 41, 44; a.mlf., *el-Fıkhü'l-ekber* (a.e. içinde), s. 61; *İbn Sa'd*, *et-Tabakât*, III, 68-71; *Câhiz*, *el-'Osmâniyye* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1374/1955, s. 29, 30, 32, 40, 173, 175, 185; *Taberî*, *el-Câmî'u'l-beyân*, Beyrut 1405/1984, I, 461-462; II, 191-194, 347-353; III, 180, V, 201-202, 242-243; VI, 238, 274; VII, 206-207; IX, 217-219; X, 145-147; XV, 129-130; XVI, 162, 196-197, 200, 235; XVII, 24-25, 122; XVIII, 177-178, 193-194; XXVII, 226; XXIX, 19-20; XXX, 136-137; Eş'arî, *Mağâlât* (Ritter), s. 451-468; a.mlf., *el-İbâne* (Arnaûd), s. 191-192; *Bağdâdî*, *el-Farq*, Kahire 1965, s. 119-121, 289-290, 350-351; *Cüveynî*, *el-İrşâd* (Muhammed), s. 433; *Gazzâlî*, *İhya'*, II, 424-425, 434-438; *Ebû Bekir İbnü'l-Arabî*, *el-'Avâşım* (Tâlibî), II, 437; *Şehristânî*, *el-Milel* (Vekîl), I, 103; *İbnü'l-Esir*, *en-Nihâye*, III, 410-411; *İbn Teymiyye*, *el-İstikâme* [baskı yeri ve tarihi yok] (*Müessesetü Kurtuba*), II, 290; *Cürcânî*, *Şerhu'l-Mevâkıf*, II, 478; *İbn Hacer*, *Fethu'l-bârî* (Sa'd), XV, 195-196; XXVII, 3-4, 14-22; *Aynî*, *Umdetü'l-kârî*, Kahire 1392/1972, XIV, 113; XX, 64; *Şevkânî*, *Fethu'l-kadîr*, Beyrut 1412/1991, V, 198, 246; *Tâhâ Hüseyin*, *el-Fitnetü'l-kubrâ* I: *'Osmân b. 'Affân*, s. 417, 677; II: *'Alî b. Ebî Tâlib ve benûh*, s. 677 (*el-Mecmû'atü'l-kâmile*, IV içinde), Beyrut, ts.; L. Gardet, *Dieu et la destinée de l'homme*, Paris 1967, s. 450-454; B. Lewis, "Islamic Concepts of Revolution", *Revolution in the Middle East* (ed. P. J. Vatikiotis v.dğr.), New York 1972, s. 30-40; J. Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, Oxford 1975, s. 36-37, 71; M. H. Hussain — A. H. Kamali, *The Nature of the Islamic State*, Karachi 1977, s. 130-135; *Abdulkader Tayob*, "An Analytical Survey of al-Tabarî's Exegesis of the Cultural Symbolic Construct of Fitna", *Approaches to the Qur'an* (ed. G. R. Hatwing — A. K. A. Shareef), London 1993, s. 138, 157-172; *Jean-Claude Vadet*, "Quelques remarques sur la racine fitn dans le Coran et la plus ancienne littérature musulmane", *REI*, XXXVII/1 (1969), s. 81-101; E. H. A. Juynboll, "The Date of the Great Fitna", *Arabica*, XX/2, Leiden 1973, s. 142-159; *Hümâm Abdürrahîm Saïd*, "Fitnetü'l-fırâq ve'l-ehvâ' ve mevku'ü'l-müslim minhâ fi dav'î's-sünne", *Dirâsât*, XI/3, Amman 1984, s. 25-44.

